

УДК 911.5

ВОЛОВИК В.М.

ЄВРЕЙСЬКІ ПРИМІСТЕЧКОВІ ГОСПОДАРСТВА ПОДІЛЛЯ: ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИЙ АНАЛІЗ ТА АСПЕКТИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Вивчення етнічної складової у структурі ландшафтів містечок Поділля зумовлена складністю взаємодії парагенетичної системи «місто-приміська зона» та особливостями формування її структури, враховуючи вплив кожного етносу. Домінуючим класом антропогенних ландшафтів, який формувався та використовувався усіма етносами, що мешкають у містечках — сільськогосподарський. Структура вище згаданих ландшафтів в різні часові зрізи трансформувалась під впливом етноісторичних процесів регіону. Тому ці дослідження необхідні для аналізу історико-культурних тенденцій та врахування досвіду агроландшафтного користування на перспективу. Це стосується і євреїв, які на Поділлі є важливою складовою місцевої етнокультури, у природокористуванні яких простежувались негативні тенденції [5]. Однією з причин цього напряму досліджень є відсутність в наукових пошуках просторово-часового аналізу природокористування у єврейських примістечкових господарствах Поділля початку ХХ століття.

Питанням формування та функціонування єврейських примістечкових господарств України та Поділля займалися різні дослідників, серед яких історики, краєзнавці, економ-географи як початку [3, 4, 11, 12, 13, 16, 17, 21, 23, 29, 30], так і кінця ХХ століття [10, 19, 20, 27]. У 1956 р. при Ізраїльському історичному товаристві створено центр з дослідження і документації східноєвропейського єврейства, де розробляється програма з вивчення історії єврейських сільськогосподарських поселень у Радянському Союзі 20-30-х років. В рамках проекту написано дисертацію Ц.-А. Бен-Йосифа «Єврейські сільськогосподарські поселення у Південній Україні» [28].

Єврейський етнос постійно перебував у стані міжетнічної напруги та просторової трансформації: його то приймали, то виганяли, то дозволяли жити у сільській місцевості, то знову забороняли [2]. У роки революції та громадянської війни більшість єврейських землеробських господарств на Поділлі було розгромлено. Тому відбувались міграції євреїв до міст та містечок. У 1919 р. на українських етнічних землях проживали понад 3,3 млн. євреїв. У 1926 р., їх кількість, зокрема, у Східній Галичині становила 556 тис. осіб. Основна маса євреїв проживала у малих містах і містечках (34%), в сільській місцевості — понад 20 % євреїв [27].

У 20-і роки ХХ століття значну кількість єврейських поселень було відновлено за допомогою єврейського колонізаційного товариства [7]. У 1917-1918 рр. з'явилися численні примістечкові єврейські землеробські господарства, в яких продукували городину, виробляли молочно-сироварну продукцію, яку потім збували на місцевих ринках. Спочатку вони формувались з метою утримання власних сімей, а з часом перетворювались на товарні господарства.

У 1918 р. була заснована Єврейська секція при ЦК РКП(б). Однією з її функцій було працевлаштування «непродуктивних» євреїв: «*Частина єврейського населення слід землевпорядкувати й включити у сільськогосподарське виробництво*» [27], прийнято рішення «*прискорити соціалізацію єврейських «нетрудових елементів» шляхом землеустрою значної частини єврейського населення*» [27]. Частина євреїв були готові стати хліборобами, але громадянська війна перешкодила здійснити ці наміри.

Зовсім в іншому стані опинились невеликі міста та містечка у широкій смузі вздовж польського та румунського кордонів. Тут євреї-землероби проживали переважно у

примістечкових господарствах. Найбільша питома вага єврейського етносу в сільському господарстві у Могилівському (25,4 %) і Кам'янецькому округах (13 %). З більш ніж 150 тис. єврейського землеробського населення України на примістечкові колонії припадало - 52 %, старі єврейські землеробські колонії - 25 %, переселенські фонди - 23 %; площі зайняті старими колоніями - 30%, переселенськими фондами - 52 %, примістечковими господарствами - 18 % [9, С. 90].

Особливого розвитку у 20-х роках стали набувати господарства розташовані поблизу штетлів (містечок) Поділля [6]. Якщо в крупних та середніх містах працевлаштування євреїв відбувалось переважно за рахунок найманої праці найманої праці, а потім — сільського господарства, то в штетлах було навпаки. Містечкова єврейська біднота йшла шляхом найменшого опору, повторюючи помилки попередніх етапів колонізації [5]. Це призвело до перевищення ємності землеробської галузі, з утворенням «карликових» сільськогосподарських колективів. Зокрема, у Піщанці Вінницької області у 1923 р. утворено ряд єврейських землеробських кооперативів: «Трудлюбіє» (21 сім'я, 72 чол., 52 десятини землі), «Земтруд» (32 сім'ї), «Гарантія» (31 сім'я), «Братство» (26 сімей), «Дружба» (45 сімей), де займались обробкою землі та вирощуванням тютюну [14]; у Деражні Хмельницької області — товариство з обробки землі «Серп»; пізніше, у 1929 році два єврейських колгоспи «ім. 12 жовтня» та «Червоний козак», у 1930 — колгосп ім. Лютера [1].

У ХХ ст. у єврейській етнокulturі збереглась риса «лінивості», яка проявлялась у відсутності бажання самостійно обробляти земельні угіддя, а віддавалась перевага найманій праці інших етносів. У с. Дзигівка Ямпільського району Вінницької області відмічали, що єврейське населення, яке об'єдналось у сільськогосподарський колектив знаходилось під міщанським впливом: *«Явление дзыговской коллективизации нельзя считать нормальным, ибо коллектив не соответствует своему положению ввиду социального состава, обработка земли проводится наемным трудом... так что коллектив только числится по списку»* [14].

У 1924 р. прийнято постанову про створення Комітету по землеустрою із єврейських трудящих (Комзет). На нього покладалися такі завдання: залучення євреїв у сільськогосподарське виробництво, організація єврейських сільських поселень, вербування людей до переїзду в ці поселення, влаштування переселенців на місцях і залучення їх до землеробської праці. Навесні 1925 р. Наркомзем України розпорядився виділити вільні землі для переселення 1492 сімей на Поділлі. Зі старих єврейських землеробських колоній залишилась лише Килиянівка Літинського району Вінницької округи (35 господарств та 152 осіб), решта — представлені примістечковими господарствами [18].

У 1927 р. в 48 єврейських сільськогосподарських поселеннях України проживало 35 тис. чол., які обробляли майже 100 тис. га. У цей період в Україні була найбільша у Європі концентрація єврейського землеробського населення [8].

Єврейську молодь також залучали до землеробських кампаній, зокрема і, в досліджуваному регіоні. Цей процес відбувався в рамках молодіжного руху «Хе-Халуц». На Поділлі створювались невеликі артілі тютюнників, зокрема, поблизу м. Хмельницького [26]. «Хе-Халуц» — організація, *«члены которой — здоровые телом и душой юноши и девушки — примут на себя обязательство провести 3 года в сельскохозяйственных поселениях Эрец-Исраэль, где они будут солдатами еврейского народа, однако их оружием будут не сабля и винтовка, а плуг и лопата»* [25], проіснувала лише до другої світової війни.

У 1929 р. відбулось об'єднання індивідуальних землеробських господарств у

колгоспи, що призвело до інтенсивного зростання кількості євреїв-землеробів регіону (табл. 1). Більшість єврейських селян поставилися до цього досить критично, не бажаючи відразу ж стати членами новоутворених структур. Але місцеві органи влади, наполегливо домагалися вступу євреїв до колгоспів. Все це стало причиною того, що єврейське землеробство почало занепадати.

Зростання чисельності сімей набагато випереджало зростання площі земельних угідь, що різко погіршувало стан примістечкових євреїв. Для порівняння, у Правобережній Україні на одне селянське подвір'я українця було 4,2 га (з них орної — 3,0), то на єврейське подвір'я — 3,1 га (2,6 га) відповідно [9]. Хоча площа земельних угідь, яка була у середньому на один колгосп, значно виросла, але у зв'язку з надмірним заселенням відбувалось різке зниження посімейного наділу.

Таблиця 1

Зростання кількості населення євреїв-землеробів на Поділлі, осіб [9, С. 120-121]

Округи та населені пункти	1929	1930	+ або – у %
Вінницька округа			
Ворошилівка	122	149	+22,2
Новий Констянтинів	5	11	+120,0
Тиврів	19	19	0
Кам'янецька округа			
Жванчик	94	169	+80,0
Соколець	2	2	0
Тульчинська округа			
Заборичі	11	80	+625,0
Крижопіль	14	17	+21,4
Мястківка	34	217	+638,0

Колгоспники-євреї, які прийшли в сільське господарство з містечок, довго не могли звикнути до нових умов праці на основі суспільної власності. Вони ставилися до своїх обов'язків без ініціативи. Створення «карликових» колгоспів відвертало увагу євреїв від переселення на суцільні фонди, що призводило до несприятливих процесів у природокористуванні агроландшафтів. В газеті «Емес» (1930) наводяться дані про організацію колгоспів у м. Яришів Могилів-Подільської округи: «Весенняя переселенческая кампания проходила в этом году у нас в местечке в период разгара сплошной коллективизации. За этот период было втянуто в еврейский колхоз, насчитывавший до того времени 14 семей на площади 70 га пахотной земли и 8 га огородной земли и сада, еще 45 семей. Полагали, что при проведении землеустройства в районе коллектив получит дополнительно землю. Этот расчет провели, зная отлично, что в среднем по всему району приходится пахотной земли всего 0,6 га на душу» [9, С. 123]. В цій же газеті згадуються й інші колгоспи Поділля. Зокрема, у с. Попівець Копайгородського району виділено понад 2000 га земельних угідь, відібраних у куркулів та заможних селян-українців. З них — 250 га віддали під єврейський колгосп з тютюновою спеціалізацією. До нього переселили 49 сімей містечка, 15 сімей із сусіднього містечка. У колгоспі с. Соболівка, в єврейському господарстві понад 100 га оброблялись кінями, сіяли зернові культури, вирощували городину; також — були корови та свині йоркширської білої породи [22].

Продуктивність праці у єврейських примістечкових господарствах знижувалась, погіршилася врожайність. У колгоспах економічні показники різко знизилися. Безгосподарність та безвідповідальність стали характерними рисами ставлення до всього, що було за межами власної присадибної ділянки. Хоча окремі примістечкові господарства були досить успішними. Наприклад, у колгоспі «Равенство» у м. Меджибожі вирощували жито, пшеницю, овочі, кавуни, полуницю; у череді було 500 корів, отарі — 750 овець.

Трудодень у цьому колгоспі перевищував у 1,5 рази заробіток у звичайному українському. Тому частина українців (багато з них вільно розмовляли на їдиш) прагнули влаштуватись сюди на роботу, становлячи при цьому до 10 % членів колгоспу [15].

Економіка єврейських примістечкових господарств почала деградувати. Загальне становище погіршувалося й завдяки зростанню податків та обов'язкової хлібозаготівлі. Продрозкладка охопила всі єврейські господарства, а обов'язкова хлібоздача зростала з кожним роком. У 1931 р. загальна врожайність полів у примістечкових господарствах різко скоротилася, а хлібоздача зросла ще більше. Єврейські колгоспи опинилися без будь-якої допомоги. Селяни, щоб не померти від голоду, почали тікати у промислові міста: *«Покуда что мы знаем, что большинство (колхозов) не располагает необходимым мертвым и живым инвентарем даже для того, чтобы вести экстенсивное хозяйство, а до того момента, когда эта интенсификация удастся, от них и следа не останется. Мы знаем также, ... что значительную часть вышеуказанных колхозников следует искать скорее на рынке, нежели ... в колхозе. Обвинять их в этом особенно нельзя, так как в колхозе им нечего делать, а кушать необходимо»* [9, С. 125].

У 1938-1940 рр. місцеві органи влади намагалися відновити єврейське землеробство, знову організувати колгоспи. Але до того часу єврейське селянство було майже знищено. Євреї почали шукати можливості емігрувати в інші країни. Цей період був завершальним за майже 100-річну історію створення єврейських сільськогосподарських поселень різних типів і призвів до повної руйнації структури цих специфічних етноландшафтів.

Ця ситуація зумовлена рядом причин, частина яких базувалась на попередньому досвіді землекористування, — єврейських землеробських колоній:

- негативне ставлення до державної форми власності сільськогосподарських угідь, з врахуванням лише приватних інтересів: в межах родинного кола або етнічних мікро груп; безгосподарність та безвідповідальність призвела до виснаження та часткової деградації земельних ресурсів;
- використання найманої робочої сили, інколи не хотіння, а інколи й заборона (релігійного тлумачення) працювати на сільськогосподарських землях;
- ареалом проживання євреїв є переважно міські ландшафти, а відповідно, інший господарсько-культурний тип природокористування.

Результатом формування єврейських землеробських поселень Поділля було формування їх різних типів: старі єврейські землеробські колонії, примістечкові господарства, землеробські кооперативи, колгоспи з переважанням єврейського етносу, де євреї майже повністю втратили свої позиції у використанні сільськогосподарських угідь. За антропогенним впливом на чільне місце на початку ХХ ст. виходять примістечкові господарства, які на відміну від звичайних колгоспів характеризувались певною спеціалізацією сільського господарства: невеликі розміри, незначна кількість орних угідь (виращування городини, тютюну; створення баштанів тощо). Всі типи господарств були незначної площі (посімейний наділ), мали невелику кількість населення.

Це дозволяє стверджувати про домінування негативних явищ у природокористуванні євреїв у примістечкових агрогосподарствах та колгоспах Поділля, прояв процесу дегуманізації у новому часовому зрізі, причиною якого виступило зміна соціального устрою, одноманітне адміністрування, бездумне використання ресурсів ландшафтів регіону та етнокультурні особливості єврейського етносу, які за останнє тисячоліття залишаються у стані гомеостазу. Це дозволяє прогнозувати розвиток та застережувати негативні явища у сільськогосподарських ландшафтах під впливом етносів, які запозичили негативні етнокультурні риси у єврейського етносу, наслідки впливу яких

проявляються до тепер.

1. Авербух С., Крайзман И. Деражня: история, люди, события // "Штетл" як феномен єврейської історії. Зб. наук. пр. Матеріали IV міжнародної наукової конференції "Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи" 30 серпня - 3 вересня 1998 р. - К., 1999. - С. 121. 2. Браверман-Горбач Ф. Штетл - пространство и время с еврейским лицом // "Штетл" як феномен єврейської історії. Зб. наук. пр. Матеріали IV міжнародної наукової конференції "Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи" 30 серпня - 3 вересня 1998 р. - К., 1999. - С. 24. 3. Вейцблит И. Деражня: современное еврейское местечко. - М.-Л.: Государственное издательство, 1929. - С. 4-6. 4. Вендров З. По еврейским колониям: Очерк. - Х., 1927. - 80 с. 5. Воловик В.М. Єврейські землеробські колонії Поділля: просторово-часовий аналіз та аспекти природокористування // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. - Вінниця, 2004. - Вип. 7. - С. 37-46. 6. Воловик В.М. Ландшафтна структура "штетлів" Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. - Вінниця, 2003. - Вип. 5. - С. 48-56. 7. Еврейское колонизационное общество. Деятельность его в СССР в 1923 г. Кредитная кооперация. Сельское хозяйство. Профтехническое образование. - М., 1924. - 87с. 8. Земледелие // Краткая еврейская энциклопедия. - Иерусалим, 1982. - Т. 2. Габбай-Измир. - С. 552. 9. Зингер Л. Еврейское население в Советском Союзе. Статистико-экономический обзор. - М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1932. - С. 66, 90-91, 118, 121, 123, 125. 10. Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь: Авториз. пер. с нем. / Межрегиональная академия управления персоналом. - К. : МАУП, 2003. - 229с. - (Библиотека журнала "Персонал"). 11. Калинин М.И. Евреи-земледельцы в союзе народов СССР: Речь т.М.И.Калинина на съезде "Озет" в Москве 17 ноября 1926г.) С прил. статьи т. Калинина : "Еврейский вопрос и переселение евреев в Крым" - М. : Издание Центрального правления "Озет", 1927. - 40с. 12. Кантор Я. В помощь переселенцу. - Х.: Земельное общество, 1928. - 62 с. 13. Коршунов А. Евреи земледельцы. - М. : Акционерное издательское общество "Безбожник", 1929. - 31с. 14. Лукин В., Соколова А., Хаймович Б. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. - Вып. 2.: Подолия. - СПб.: Издатель А. Гершг, 2000. - С. 237, 490, 518. 15. Лукин В., Хаймович Б. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. - Вып. 1.: Подолия. - СПб.: Издатель А. Гершг, 1998. - С. 162. 16. Мережин А. О сплошной коллективизации и ликвидации кулачества у еврейских переселенцев: Обрат. стенограмма докл. на совещ. в ред. газ. "Эмес" 30/1 и объединенном засед. Центральных правления и совета ОЗЕТа совместно а активом МОСОЗЕТА 5/II-30 г. / Всесоюзное общество по земельному устройству трудящихся евреев в СССР "ОЗЕТ". - М. : Изд. Центрального правления ОЗЕТ, 1930. - 63с. 17. Мицюк О. Аграризация жидівства. - Прага, 1932. - 176 с. 18. Національні меншості на Україні (реєстр селищ) - Х., 1925. - С. 57-64. 19. Орлянський В. С. Євреї України в 20-30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. - Запоріжжя : Запорізький держ. технічний ун-т, 2000. - 252с. 20. Радальський О.О. До питання єврейської сільськогосподарської колонізації півдня України (спроба історіографічного аналізу) // Український історичний журнал. - 2000. - № 6. - С. 67-76. 21. Серафимов О. Похід на землю // Нова громада. - 1930. - № 3. - С. 57-59. 22. Трахтенберг Л. Соболевка: еврейская история прошлого без будущего (XVII-XX века) // Подольский еврейский альманах. - № 2. - 2002. - Винница: ВГОО "Поділля-2000", 2002. - С. 38. 23. Финк Б. Евреи на земле. - Б.н.: Госиздат, 1929. - 220 с. 24. Финкель Х.А. Еврейское землеустройство в Советском Союзе. - Х.: ОЗЕТ, 1926. - 44 с. 25. Хе-Халуц // Краткая еврейская энциклопедия. - Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин. Центр по Исследованию и документации восточноевропейского еврейства. Еврейский университет в Иерусалиме, 1999. - Т. 9. Фейдман-Чуэкас. - С. 789-790. 26. Хмельницький // Краткая еврейская энциклопедия. - Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин. Центр по Исследованию и документации восточноевропейского еврейства. Еврейский университет в Иерусалиме, 1999. - Т. 9. Фейдман-Чуэкас. - С. 848-855. 27. Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні // Український історичний журнал. - 1994. - № 2-3. - С. 66-75. 28. Центр по Исследованию и документации восточноевропейского еврейства // Краткая еврейская энциклопедия. - Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин. Центр по Исследованию и документации восточноевропейского еврейства. Еврейский университет в Иерусалиме, 1999. - Т. 9. Фейдман-Чуэкас. - С. 1057-1061. 29. Черняхівський Г. Шляхи єврейської бідноти до хліборобства. - Х.: Пролетар, 1930. - 48 с. 30. Шлихтер А. Правда о еврейском переселении. - [Х.]: Гос. изд-во Украины, 1928. - 39 с.

This article is continuations of the explored theme are processes of Jewish colonization of Podillya, in the feature of agricultural landscapes. Description of the Jewish suburban economies at the beginning of a 20 age is given, the reasons of their decline coming ethnologic traditions of make use of nature from are specified.